

О.О. Михайлов,
здобувач

(Київська державна академія водного транспорту
імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного)
(Науковий керівник кандидат юридичних наук
О.А. Коваль)

Підстави притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності

Ключові слова: кримінальна відповідальність юридичних осіб, підстави притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб, суб'єктивна сторона складу злочину для юридичної особи.

В сучасній юридичній науці як одна з аксіом теорії кримінальної відповідальності виступає положення про те, що лише фізична особа може бути суб'єктом злочину. Хоча необхідно зауважити, що доведення неможливості притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності базується саме на цьому твердженні. Тобто фактично утворюється логічне коло: висновок базується на посиланні, яке, в свою чергу, базується на самому висновку.

Юридична відповідальність, як загально-правова категорія, зазвичай визначається як обов'язок правопорушника перетерпіти певну шкоду майнового та немайнового характеру за скоєння протиправного, суспільно-небезпечного, караного, винного діяння. При цьому обсяг шкоди, котру повинен перетерпіти правопорушник напряму залежить від ступеня суспільної небезпеки, яка, в свою чергу, в сучасній теорії права є основним та єдиним критерієм поділу правопорушень на злочини та проступки. Виникає питання: чому правопорушення з великим ступенем суспільної небезпеки, вчинене юридичною особою, може тягнути за собою будь-який інший вид юридичної відповідальності, окрім кримінальної?

На наш погляд, зазначене дає підстави вважати, що сучасна концепція юридичної відповідальності за злочини повинна бути

переглянута з урахуванням особливостей діяльності юридичних осіб.

Проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб існує досить давно й широко висвітлюється в науковій літературі, однак вчені — представники кримінального та цивільного права й досі не в змозі виробити єдине бачення зазначених аспектів, що викликає багато труднощів у визнанні юридичної особи суб'єктом злочину.

Деякі аспекти кримінальної відповідальності юридичних осіб були висвітлені в працях С.Г. Келіної, А.В. Наумова, А.С. Нікіфорова, Н.Ф. Кузнецової, Є.Є. Демет'єва, Н.Є. Крилової. Наукові дослідження зазначених вчених є великим вкладом в теорію кримінального права, однак не повністю вичерпали всі суттєві питання вказаної проблематики. Крім цього, в Україні спеціально не досліджувалась можливість притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності.

Мета статті полягає в спробі визначити теоретичні елементи кримінальної відповідальності юридичних осіб, обґрунтуванні необхідності та можливості використання такого іноземного досвіду в Україні.

Пропонуємо відштовхуватись від одного з основоположних принципів кримінального права: підставою притягнення особи до кримінальної відповідальності є наявність в її діянні складу злочину.

У теорії кримінального права під складом злочину розуміється система встановлених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, що характеризують суспільно небезпечне діяння як злочин:

1. Об'єкт злочину — це те, проти чого спрямований злочин, тобто те, чому він спричиняє або може заподіяти певну шкоду.

2. Об'єктивна сторона злочину — це зовнішня сторона злочину, вона охоплює вчинене діяння (дію чи бездіяльність), злочинні наслідки та причинний зв'язок між ними, місце, час, спосіб, засіб та обставини вчиненого діяння.

3. Суб'єкт злочину — це особа, яка є осудною і досягла встановленого чинним законодавством віку кримінальної відповідальності за даний злочин. У деяких випадках для визнання особи суб'єктом злочину, крім осудності і встановленого віку, необхідна наявність деяких інших, спеціальних ознак (так званий спеціальний суб'єкт), наприклад, належність до іноземного громадянства, певне службове становище тощо.

4. Суб'єктивна сторона злочину — це психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої чинним законом, та наслідків, що настали або можуть настати в результаті її дії чи бездіяльності. Суб'єктивна сторона злочину виражається у вині суб'єкта, яка може бути у формі умислу або необережності [6, 112].

Кожне суспільно небезпечне діяння, що визнається злочином, повинно відповідати зазначеній вище моделі. Вирішуючи питання про визнання юридичної особи суб'єктом кримінальної відповідальності, найбільш гостро постає проблема суб'єктивної сторони злочину, що характеризує внутрішній зміст суспільно небезпечного діяння. Зміст суб'єктивної сторони визначається за допомогою таких юридичних ознак, як провина, мотив, мета, емоційний стан суб'єкта.

Найбільший інтерес, на наш погляд, являє проблема, пов'язана з наявністю в юридичних осіб вини, тому що лише

відносно людини можна говорити про особисту її вину. Кримінальна відповідальність юридичних осіб виходить за межі принципу винності, оскільки вина є складним психолого-юридичним поняттям.

Так, у психології прийнято вважати, що вина — це причетність особи, всієї її свідомої та підсвідомої сфер до скоєного суспільно небезпечного діяння і його суспільно небезпечних наслідків [4, 352].

У теорії кримінального права під виною розуміється психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння і його наслідків у формі умислу або необережності [10, 206]. Необхідно зазначити, що ціла низка вчених заперечує проти визначення вини як психічного ставлення особи до скоєного злочину, тому що вина “полягає насамперед у зневазі до тих цінностей, що охороняються правовими нормами”. Тому вина це не тільки “психічне ставлення” до скоєного, але й весь психічний зміст суспільно небезпечного діяння [4, 353].

Ще давньоримські законодавці вважали, що корпорація — це уявлювана особа, що не має ні душі, ні тіла, ні волі, а, відповідно, не може вчинювати деліктів. Але в той же самий час вони міркували в такий спосіб: якщо фікція може додати поняттю особистість, то та ж сама фікція може додати цій особистості і душу, тому ця особистість може “...й делікти чинити й покаранню підлягати” [16, 49–50].

У цьому зв'язку необхідно погодитися із думкою про те, що “юридична особа не є щось мертве та безжиттєве; вона є, навпаки, якоюсь живою клітинкою соціального організму. Цю життєвість, активність надає їй, як фізичній особі, воля корпорації або воля засновника, що продовжує одушевляти створену ним установу” [5, 127–128].

Звичайно, ми не можемо розглядати юридичну особу так само, як і фізичну, а тим більше визначати форму її вини з точки зору традиційного тлумачення цього поняття. Проте необхідно, на наш погляд, з'ясувати, у чому ж виражається воля юридичної особи, і, відповідно, її вина.

Даний аспект носить концептуальний характер, оскільки супротивники кримінальної відповідальності юридичних осіб вважають неможливим розв'язати проблему їх вини. А оскільки кримінальне право ґрунтується на позиції суб'єктивної осудності, кримінально-правові санкції відносно юридичних осіб здаються їм неможливими. Це обумовлено, в першу чергу, тим, що відповідальність юридичних осіб нібито завжди пов'язана з об'єктивною осудністю (відповідальністю без вини), а це суперечить традиційним принципам кримінального права.

Але необхідно зауважити, що саме притягнення до кримінальної відповідальності керівників або інших фізичних осіб, що представляють відповідну юридичну особу, пов'язане з об'єктивною осудністю, тому що така особа, хоча й знала про незаконну діяльність підприємства, що провадить, наприклад, викиди забрудненої води, але змінити своїми силами нічого не могла [2, 5].

Можна зробити висновок, що кримінальна відповідальність може наступити лише в тому випадку, якщо особа, що скоїла злочин, усвідомлювала злочинну мету своєї дії, мала можливість передбачати суспільно небезпечні наслідки й можливість уникнути їх. Таким чином, дії особи повинні бути вольовими.

Під волею, у свою чергу, розуміється “психічний процес свідомої регуляції поведінкового акту, спрямованого на досягнення результату, що передбачається суб'єктом як необхідність і можливість” [4, 143]. Тому кожна вольова дія характеризується наявністю свідомості та певної мети. Те, що кожна юридична особа має мету, не викликає ніяких сумнівів. Свідомістю ж володіє лише фізична особа, тобто людина. Звідси, на наш погляд, і виникають основні складності.

Разом з тим всі теорії юридичної особи визнають, що людським субстратом кожного підприємства є живі люди. Поряд із цим, не можна ставити знак рівності між юридичною особою та колективом людей, що входять у її склад, тому що кожна

юридична особа визнається з боку закону самостійним суб'єктом, що існує незалежно від фізичних осіб.

Так, на початку ХХ століття в США з'явилася “теорія природної особи”, що розглядала корпорацію як утворення, створене не діями державної влади, а в результаті приватної ініціативи. Відповідно до цієї теорії, кожна юридична особа за своїм правовим статусом повинна бути прирівняна до фізичної. Для обґрунтування цього положення наводилися наступні тези:

а) виникаючи природним шляхом, корпорація стає “природною особою” і починає вести самостійне життя, у зв'язку із чим не повинна обмежуватися у своїх правах у порівнянні з фізичними особами;

б) корпорація утворюється як результат приватної ініціативи і майнові права корпорації при цьому являють собою сукупність індивідуальних майнових прав учасників, а отже, підлягають такому ж правовому захисту [17, 28–29].

Крім цього, серед юридичних осіб є такі, що існують абсолютно незалежно від волі фізичних осіб, що входять у їхній склад. Наприклад, якби дійсними суб'єктами прав університету були професори, студенти тощо, то університет не міг би бути заснований інакше, як за умов наявності професорів, студентів, членів адміністрації, і міг би припинити своє існування з волі цих осіб. Насправді, спочатку уряд засновує університет, а вже потім призначає ректора, запрошує професорів і відкриває прийом студентів. Таким чином, дана юридична особа існує незалежно від фізичних осіб, здатних відчувати й насолоджуватися [18, 117].

Отже, ніхто не стоїть за юридичною особою як “дійсний” носій її прав та обов'язків, як ніхто не стоїть за громадянином як суб'єктом прав та обов'язків [14, 116].

Особливий інтерес у плані вольових дій юридичних осіб являють, на наш погляд, деякі положення теорії колективу [15, 64–65]. Ця теорія визначає, що лише в спільній діяльності колективу працівників

виражається єдність волі. При цьому воля колективу може сформуватися лише в процесі обговорення та пошуку конкретних можливостей і способів виконання певних завдань, юридично обов'язкового рішення, покладеного на керівника. Тому працівник, що заподіяв шкоду через порушення своїх службових обов'язків, не протистоїть юридичній особі, його дії є діями юридичної особи [15, 64-65].

Інакше можна сказати так: воля юридичної особи — це воля колективу, що направляє діяльність підприємства до певної мети. Не можна заперечувати й те, що кожна юридична особа діє за допомогою фізичних осіб, тобто тих людей, в чій службові обов'язки входить діяти від імені юридичної особи.

У зв'язку із цим необхідно встановити співвідношення між одиничним, тобто особою, що входить в організацію, і загальним — самою юридичною особою.

Гегель, наприклад, бачив єдність загального та особливого в державі в такий спосіб: одиничне (особа) змикається за допомогою своєї особливості із загальним. При цьому воля, діяльність індивідуумів є тією опосередковуючою ланкою, завдяки якій задовольняються потреби в суспільстві, праві тощо. Лише за допомогою природи цього змикання справді досягається ціле в його організації [13, 287].

Зважаючи на викладене, можна сказати, що “під ім'ям юридичної особи розуміється все те, що, не будучи фізичною особою, визнається з боку закону здатним, у вигляді певної мети, бути суб'єктом права” [19, 90]. Таким чином, необхідно визнати, що організація є носієм прав та обов'язків, які відрізняються від прав та обов'язків її службовців. Разом з тим юридична особа не зможе діяти без індивідів. Тому, незважаючи на той факт, що існування юридичної особи має самостійне значення, наявність фізичних осіб є необхідною умовою для досягнення певних цілей. Можна сказати, що діяльність юридичної особи — це і є діяльність її колективу.

На підставі зазначеного можна дійти наступних висновків. Правопорушення

може бути скоєне будь-якою структурною одиницею юридичної особи, будь-яким її робітником або службовцем, оскільки особистий субстрат юридичної особи складає колектив, який здійснює волевиявлення. Діяльністю юридичної особи, відповідно, треба вважати будь-яку службу дію, а в деяких випадках і бездіяльність її структурних одиниць та працівників юридичної особи.

Таким чином, можна сказати, що одиничне у своїй системі встановлює зв'язок і залежність між особливим і загальним. Кожна окрема особа направляє свою діяльність на здійснення загальної мети. При цьому результат може бути досягнутий лише у випадку, якщо ця особа буде перебувати в певних взаємозв'язках з іншими особами. Фактично внаслідок зазначеного створюються та діють юридичні особи.

Отже, якщо визнати, що діяльністю юридичної особи є всякі службові дії її структурних одиниць (працівників), то варто погодитися з тим, що вина працівника — це і є вина юридичної особи.

Звичайно, розглянуті точки зору щодо проблеми, пов'язаної з виною юридичних осіб, були розроблені в цивільному праві. Проте немає ніяких підстав відкидати їх у праві кримінальному. На наш погляд, подібні міркування мають рацію не лише щодо здійснення яких-небудь дій у цивільно-правовому порядку, але й щодо скоєння злочинів. Так, наприклад, у кримінальному праві США прийнято вважати, що “винність корпорації опосередковано визначається через винність конкретних фізичних осіб, відповідальних за прийняття принципових рішень” [11, 66-67].

Ми приєднуємось до думки, що правильне визначення поняття вини юридичної особи може бути дано лише в тому випадку, якщо протиправні й винні дії будуть розглядатися як дії осіб, що входять у її склад, і осіб, що організують його діяльність [9, 43].

Можна сказати, що злочин визнається скоєним юридичною особою, якщо він скоєний безпосередньо або за посередництвом інших осіб, особою або особами,

які контролюють здійснення юридичною особою її прав і діють у здійсненні цих прав [12, 60].

Тим часом, як показує практика, іноді буває дуже складно або навіть неможливо встановити безпосередніх виконавців того або іншого злочину у сфері, наприклад, екологічної безпеки держави, в результаті чого знову виникають проблеми з наявністю вини.

Вина має сенс лише тоді, коли можна впливати на мотиви поведінки людини. Тому вина юридичної особи повинна братися до уваги при встановленні відповідальності лише в тому випадку, якщо є можливість виявити ту людину або тих людей, які, діючи як структурні одиниці, представники або працівники юридичної особи, порушили або сприяли порушенню юридичною особою зобов'язань або завдали шкоди [8, 95].

На наш погляд, відповідальність юридичної особи повинна ґрунтуватися на теорії виняткової відповідальності, що застосовується в США та інших країнах. Дана теорія ґрунтується на принципі відповідальності третіх осіб: корпорація може визнаватися відповідальною за кримінально карані дії своїх службовців (персональна відповідальність яких не виключається) в тому випадку, якщо вони в межах своїх службових обов'язків вчиняють злочин з метою принести вигоду корпорації [3, 36–37].

Ордонанс від 5 травня 1945 р., прийнятий у Франції, вперше визначив критерії кримінальної відповідальності юридичної особи: дія повинна бути здійснена від імені юридичної особи, на її користь, структурними одиницями або керівником юридичної особи, законно обраними організацією [7, 50–51].

Певний інтерес у цьому плані являє також “теорія органів”, розроблена в англійському праві, відповідно до якої у випадку встановлення вини органа стосовно корпорації суд одержує можливість визнати винною саму корпорацію. І незважаючи на той факт, що виникли деякі труднощі щодо визначення поняття органів

корпорації та їх відмінностей від інших службовців корпорації, теорія одержала поширення в багатьох національних правових системах (Канада, Нова Зеландія, Індія тощо) [1, 16].

Таким чином, якщо на орган юридичної особи (наприклад, рада директорів) були покладені у статутному або іншому порядку певні обов'язки щодо виконання дій від імені даної юридичної особи, то корпорація повинна відповідати за неправомірні дії її органа. Мова в цьому випадку йде про те, що вина тих осіб, які ведуть справи юридичної особи, приписується їй.

Не можна забувати і про те, що вина містить у собі інтелектуальний і вольовий моменти, зміст яких визначає форму вини — умисел або необережність. Отже, якщо службовець або орган юридичної особи, вчиняючи злочин в інтересах юридичної особи: а) усвідомлювали суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачали його суспільно небезпечні наслідки і бажали їх настання (ч. 2 ст. 24 КК України), то юридична особа буде відповідати за злочин, скоєний з прямим умислом; б) усвідомлювали суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачали його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажали, але свідомо припускали їх настання (ч. 3 ст. 23 КК України), то юридична особа буде відповідати за злочин, скоєний з непрямим умислом.

Якщо ж службовець або орган юридичної особи, діючи в її інтересах: а) передбачали можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховували на їх відвернення (ч. 2 ст. 25 КК України), то юридична особа буде відповідати за злочин, скоєний через злочинну самовпевненість; б) не передбачали можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинні були і могли їх передбачити (ч. 3 ст. 25 КК України), то юридична особа буде відповідати за злочин, скоєний через злочинну недбалість.

При цьому, треба зазначити, що спочатку корпорації притягалися до кримінальної відповідальності (в країнах, де така відповідальність передбачалася) лише за необережні злочини.

У цей час у зв'язку з розвитком ринкових відносин, конкуренції між підприємствами тощо, варто припустити, що ряд злочинів, до відповідальності за які будуть притягатися юридичні особи, будуть визнаватися навмисними. Наприклад, такі злочини, як несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку (ст. 361 КК України); незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок (ст. 216 КК України); незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару (ст. 229 КК України); ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів (ст. 212 КК Украї-

ни) та деякі інші можуть бути скоєні лише навмисно. Зазначені злочини можуть бути скоєні в інтересах юридичної особи, тому і до відповідальності за них необхідно притягнути не лише безпосередніх виконавців — фізичних осіб, а й юридичну особу.

Зважаючи на викладене, можна дійти наступних висновків. Питання про притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності може знайти своє розв'язання: якщо під злочином, скоєним юридичною особою, розуміти суспільно-небезпечне діяння, яке було здійснено від імені або в інтересах юридичної особи особою (особами), яка контролює здійснення юридичною особою своїх прав та обов'язків. За умови такого підходу можливе зберігання існуючого розуміння складу злочину.

Пропонуємо визначити як підставу кримінальної відповідальності юридичної особи винне діяння, яке було скоєне в її інтересах працівником (працівниками) цієї юридичної особи і заподіяло шкоди або створило загрозу заподіяння шкоди, що передбачено кримінальним законом.

Список літератури:

1. Борьба с экономической преступностью за рубежом. Реферативный сборник. — Выпуск 1. — Академия МВД СССР. — М., 1991.
2. Волженкин Б.В. Уголовная ответственность юридических лиц. — СПб., 1998.
3. Дементьева Е.Е. Экономическая преступность и борьба с ней в странах с развитой рыночной экономикой (на материалах США и Германии) // Актуальные вопросы борьбы с преступностью. — М., 1992.
4. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии. Учебник для вузов. — М., 1996.
5. Каминка А.И. Основы предпринимательского права. — Петроград, 1917.
6. Кримінальне право України. Особлива частина. Підручник / За ред. П.С. Матишевського, С.С. Яценка, П.П. Андрушка. — Київ: Юрінком Інтер, 1999.
7. Крылова Н.Е. Основные черты нового Уголовного кодекса Франции. — М., 1996.
8. Кулагин М.И. Предпринимательство и право: опыт Запада. — М., 1992.
9. Матвеев П.К. Психологические аспекты вины советских юридических лиц // Советское гос-во и право. — 1978. — №. 8.
10. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть. — М., 1996.
11. Нерсесян А.А. Вопросы наказуемости в уголовном праве ФРГ и США. — М., 1992.
12. Никифоров А.С. Организация как субъект преступления // Современные тенденции развития уголовной политики и уголовного законодательства. — М., 1994.

13. *Пионтковский А.А.* Учение Гегеля о праве и государстве и его уголовно-правовая теория. — М., 1963.

14. *Рахмилович В.А.* О так называемом субстрате юридического лица (к вопросу о путях изучения юридического лица) // Проблемы совершенствования советского законодательства. — М., 1984. — №29.

15. Советское гражданское право. Субъекты гражданского права / Под ред. С.Н. Бра-
туся. — М., 1984.

16. *Суворовъ.* Объ юридическихъ лицахъ по римскому праву. — Изд. 2. — М., 1900.

17. *Сыродоева О.Н.* Проблемы юридической личности в законодательстве США // Правоведение. — 1992. — № 4.

18. *Трубецкой Е.Н.* Лекции по энциклопедии права. — М., 1916.

19. *Шершеневич Г.Ф.* Учебник русского гражданского права. — М., 1995.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию возможностей привлечения юридических лиц к уголовной ответственности. Рассматривается состав преступления как основание привлечения юридических лиц к уголовной ответственности. Проведено детальное исследование субъективной стороны преступления применительно к юридическим лицам.

SUMMARY

The article is dedicated to the investigation of the possibilities of legal authorities to criminal arraignment. Corpus delicti is viewed as the ground for bringing legal authorities to criminal responsibility. The detailed research of subjective side of the crime has been made in terms of legal authorities.

*Рекомендовано кафедрою
кримінального та адміністративного права*

Подано 29.03.07